

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ
БЕРУ УЎЗІРЛІГІ

ЎЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ШЕТ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ

РЕФЕРАТ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ЖАСАЙТЫН ҚАЗАҚТАРЫ
ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Дайындаған:

Ы.Құттымұратова

НӨКІС – 2016

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ЖАСАЙТЫН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Тілді зерттеу мәселесі жергілікті халықтың тарихынан бөлек қаралмайтыны белгілі. Осы үшін де жұмыстың кіріспе бөлімінде Қарақалпақстанда тұратын қазақтар тарихына, өмір тіршілігіне қатысты басқа да бірсыпыра жайлар туралы сөз болады.

Қазақтар Қарақалпақстанның барлық жерінде де бар. Олардың ең жиі орналасқан жері – республиканың солтүстік – шығыс, солтүстік – батыс аудандары. Қарақалпақстанда қазақтар сан жағынан үшінші орынға ие. 1970 жылғы санақ бойынша өлке халқының 218 мыңы қарақалпақтар, 213 мыңы өзбектер, 186 мыңы қазақтар, 38 мыңы түрікмендер, қалғандары орыстар, корейцтер, татарлар.

Аудандарға бөлгенде қазақтардың саны кей аудандарда сондағы өзге ұлттармен салыстырғанда аздау болса, кейбір аудандардағы халықтың дені қазақтар. Мәселен, Хожелі, Қоңырат, Мойнақ аудандарының территориясы мен республиканың астанасы Нөкісте басқа ұлт өкілдеріне қарағанда қазақтар көп.

Өлке аудандарының әкімшілік – шаруашылық территориясы солтүстік – шығысынан Қазақстанның Қызылорда облысының Қазалы, Қармақшы, Арал аудандарымен, солтүстік – батысынан Ақтөбе облысының Байғанин ауданымен, Маңғышлақ облысының аудандарымен, оңтүстігінен Түрікменстанның Ташауыз, Өзбекстанның Үргеніш облыстарының аудандарымен шектеседі.

XIX ғасырда Орта Азия туралы жазған оқымыстылар бұл өлкенің жайын сөз етіп: «Солтүстік жағынан телегей теңізбен, шығыс, батыс және оңтүстік жағынан Қызылқұм, Қаракұм, Үстірт сахарасымен қоршалған бұл өлке өзіне тән өзгеше тұрмыс жасайды» деп жазады.

Амудария және Арал жағалауында тұрған халықтардың, оның ішінде қазақтардың көшіп келуі, орналасу тарихы әріректен басталады. Демек, бұл өлке қазақтарының тарихын сол жердің өзге тұрғындарының тарихымен тығыз байланыста қарау қажет. Өйткені олардың тарихы Хорезм ойпатына қоныстанған өзге халықтардың тарихымен байланыста болады. Олар өткенде саяси, мәдени, экономикалық жағынан бергі дәуірлерге дейін бір мемлекеттің қол астына қараған ел болатын.

Революциядан кейінгі уақытта бұл өлкеде жасаушы халықтардың тарихы туралы материалдарды Толстовтың, С.Камаловтың, Т.А.Жданконың, Р.Қосбергенов пен У.Шалекеновтың еңбектерінен аламыз. Бұл жолдастардың еңбектерінде қазақ пен қарақалпақтың революцияға дейінгі тарихына байланысты шыққан еңбектерге шолу жасалып, олардағы фактілерден үзінділер беріліп, анализ жасалады.

Жаңа кезеңге дейінгі не соңғы жазылған еңбектердің қай қайсысынан да осы өңірдегі қазақтар мен қарақалпақтар туралы тарихи деректерді мол кездестіреміз.

Қарақалпақстанда қазақтардың қоныстану жағдайы мен дәуірі жалпы алғанда Хорезм ойпатындағы, арал бойындағы қазақтардың қоныстану тарихынан ешқандай айырмашылығы жоқ. Әрине, бұл өңірдегі қазақтардың қоныстану тарихына байланысты революцияға дейінгі кездің өзінде-ақ біраз ғылыми еңбектердің жазылғаны белгілі. Бұлардың ішінен П.И.Рычковтың, Г.И.Даниловскийдің, А.Макшеевтің, С.Зыковтың, Гладышев және Муравиндердің еңбектері айрықша көңіл бөлуге тұрарлық. Бұл ғылыми еңбектердегі материалдар туралы қазақ және қарақалпақ тарихына, этнографиясы және диалектологиясы туралы жазылған еңбектерде айтылып, фактілер келтіріліп жүр.

Тарихтан белгілі болғанындай, біздің ғасырымыздың басында түркі тілдегі халықтардың Солтүстік-Шығыс және Орталық Азиядан Орта Азияға

көшіп қону процесі басталған. Мұндай жағдай бірде үзіліп, бірде бірнеше ғасырларға созылған. Міне осындай кезеңдерде Орта Азияға орнығып алған кейбір түркі қауымдары VI ғасырдың екінші жартысында осы жердегілердің этногенезі мен глаттогенезіне сезілерлік ықпал жасай бастайды. Міне осы кезеңде түркі тілдес қауымдар мен рулардың тарихта Қараханидтер атымен мәлім болған мемлекеті пайда болып, ол Шығыс Түркстан, Жетісу және Орта Азияны өз ішіне алады. Міне осы жағдайда Орта Азияны мекендеген түркі тілдес халықтар жергілікті халықтың тілі мен жасау жағдайына ықпал етумен қатар өздері де оны тілі мен мәдениетінің кейбір элементтерін қабылдай бастайды. Осылай етіп біздің ғасырымыздың бас кезінде осы мекенді жайлаған түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде (ерекше «қанғлы» қауымының сөйлеуінде) ежелгі иран тілдерінің (соғд, сақ, Хорезм) әсері болмады деп айта алмаймыз¹. Атап айтқанда, қазақ тілінің сөздік құрамына апта (хапта, тәж. жеть), тән (тәж. тән «дене»), шах (тәж. шох «патша») т.б. лексемалары кірді.

Тарихи деректерден белгілі болғанындай XV ғ. бірінші жартысында Орта Азияны арабтар жеңіп алған соң, олар жергілікті халықтарды, ислам дініне үйреткені мәлім. Бұл жағдай VIII ғасырдан Орта Азия халықтарының тілдеріне араб тілінің күшті әсер еткенін көрсетсе, содан кейінгі кездерде (XI ғ.) қыпшақтар Сырдария бойындағы қалаларды өздеріне қаратып, соңғылығында олар өздерінің ықпалын басқа мекендерге де жаяды².

Тарихи деректерге қарағанда XI-XII ғасырларда Мавереннахр, Жетісу және Шығыс Түркістанды өзіне тәуелді еткен Қараханид мемлекетінің Орта Азия тарихындағы орны ерекше болып, Жетісу өңіріндегі тұрғындар түркілердің дәстүрлері мен тілін қабылдаған Плато Карпинидің берген

¹ Айдаров Т. Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии. –Алма-Ата: Рауан, 1991. Б.9.

² История Казахской ССР. –Алма-Ата, 1957. Т.I. Б. 65-66; Ахинжанов С. Из истории взаимоотношений кипчаков и Хорезма в XII – начале XIII века. Археологическое исследование в Казахстане. –Алма-Ата, 1973. Б. 59-70.

мәліметтеріне қарағанда, XIII ғ. 40-жылдарында Хорезмде Хорезмий және куман (қыпшақ) тілдерінде сөйлеген, ал соңынан Хорезмий тілін куман тілі қысып шығарып Хорезмий субстраты негізінде дамыды.

Ал, X ғ. орталарында Арал теңізінің Солтүстік жағалауларында оғуздар мемлекеті дүниеге келді³.

XII-XIII ғасырлардағы монғолдардың түрлі жерлерге шабуылынан соңғы кездерде XIII ғасырда Алтай және Монғолиядан Шыңғысхан мен бірге қоңырат, қатаған, бөгежін (борджигни) дархан, маңғыт, дүрмен және қият сияқты қауымдар келген. Бұлар соңын ала Орта Азия бойлап тарайды, ал біреулері Ташкент маңында да қалады, себебі XI ғасырда жазылған М.Қашқарийдің «Девону луғат-ит түрк» еңбегінде келтірілген қауымдардың атаулары келтірілмеген⁴.

Өзбекстан және Қарақалпақстанның оңтүстігінде жасайтын қазақтар тілінің басты ерекшеліктерінің бірі – ол жақ, сол жер, бұл жер сияқты болып сөздердің өзгерістер мен айтылуы және олардың ояқ, сояқ, бүйер, кайер формасында қолданылады деп айту мүмкін. Бұл құбылыстың жүзеге келуі XV-XVI ғ. яғни түркі рулары мен қауымдерінің халық болып бірлесу кезеңі деп тұжырымдалады. Осы кезеңде кейбір қауымдері (айырым диалекттер егелері) оқшаулана бастап қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, түркпен деп атала бастады⁵.

XIV-XV ғасырларда Хорезм, Жетісу, Ташкент және Ферғана ауылдары мен қалалары төңірегінде тұрақты жасайтын тұрғындар толық түрдегі тілдес болды. Тарихи деректердің берген мәліметтеріне қарағанда олар сол кезеңдерден қазірге дейін, өз тұрақтарында жасап келе жатырғанын айту керек⁶.

³ История Узбекской ССР. –Ташкент, 1974. Б.69.

⁴ Айдаров Т. Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии. –Алма-Ата: Рауан, 1991. Б.10-11.

⁵ Айдаров Т. Бұл да сол еңбекте. Б. 13.

⁶ Айдаров Т. Бұл да сол еңбекте. Б. 15.

Белгілі этнограф ғалым Т.А.Жданко 1698-жылы Петр I дің бұйрығымен С.Ремезев тарапынан жасалған картаға негізделе отырып, XVII және XVIII ғасырлар аралығында қарақалпақтардың бір бөлігі қазақ ханы Букеге тәуелді болғандығы жайында сөз етеді.

XVII ғасыр басында қазақтар қарақалпақтармен бірге Түркістандағы қазақ сұлтаны Тобыршақтың қол астында болғаны белгілі. Тобыршақ болса, Тәуке ханға тәуелді еді. Бұл кез 1680-1718 жылдардың арасын қамтиды. Бұл дәуірде қарақалпақтар қазақ ханы Тәукеге астықтай салық төлеп тұруға қоса ханның соғыс күші қатарына атты әскер құрамын дайындап беруге міндетті болды.

Осы өлке туралы XVIII ғасырдың екінші жартысында көбірек материал жинаған П.И.Рычков былай деп жазады: «... Кіші жүз қазақтарының біразы Хиуа маңында тұрады, біразы түрікмендермен аралас отырады. Олардың көпшілігінің қонысы Арал теңізінің төңірегі, кейде олар қысқа қарай қарақалпақ иелігіндегі жерлерді паналайды»⁷.

Қарақалпақстандағы қазақтардың көпшілігі осы дәуірлерде-ақ Орта Азия халықтарының территорияларына жақын араласқан болатын. Олар XIX ғасырдың басында Жаңадария, Қуандария, Үстірт, Маңғыстау, Арал айналасындағы қазақтарға жиі шабуыл жасап, талап отырды. Ұзақ уақытқа созылған талан-тараждан кейін 1811-жылы Хиуа ханы Мұхаммед Рахим әуелі Арал бойларын, кейін Жаңадария қазақтары мен қарақалпақтарын өзіне қаратып алды. Шапқыншылықтан құтыла алмаған Үстірт, Маңғыстау жерлеріндегі қазақ рулары да амалсыздан Хиуа ханының үстемдігін мойындай бастады. Бірқатар қазақтар сол кездің өзінде-ақ Хиуа қалалары маңында тұрады. Тарихшы Г.И.Даниловскийдің айтуынша «Табын, төртқара, байұлы руларының кей бөлігі Гүрлен, Қыпшақ, Маңғыт қалалары

⁷ Рычков П.И. Типография Оренбургской губернии. –Оренбург, 1762. Б. 99-100.

төңірегінде тұрған. Алашы, Шекті дейтін Кіші жүз рулары Қоңырат маңына қоныстанған»⁸.

Ол кезде қазақтар мен қарақалпақтар жоңғарларға қарсы азаттық күрес үстінде болатын, сондықтан негізгі мақсат – жауға қарсы тұрып және оны жеңіп шығу үшін – қазақ, қарақалпақ халықтарының тізе қосып, бірігуі болды. 1710 жылы халықтың күрес нәтижесінде жоңғар шапқыншылары талқандалып, олар шығысқа қарай қуылып тасталды. Цеван – рабтандағы орыс елшісі капитан Иван Унковский бұл туралы былай деп жазады: «Ол, Қонтайшы, өзі иелік ете бастаған кезінен бастап қазақ ордасымен тоқтаусыз соғыс жүргізді, ал қазақтар онымен қарақалпақтармен тізе қоса отырып соғысты ...»⁹. Солай бола тұрса да қазақтар мен қарақалпақтардың біріккен күші жоңғардық жер қайысқан қарулы қолына ұзақ төтеп бере алмады. Сонан барып 1723 жылы тарихта табы қалған Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама атты күйзеліс кезеңі басталды. Сол төтенше қиын заман «Қаратаудың басынан көш келеді» сияқты халық өлеңінің баян етілетіні мәлім. Бұл өлеңді қазақтар ғана емес, қарақалпақтар да осы күнге дейін есінде сақтап келген. Ақтабан шұбырындыға ұшыраған ел үдере көшіп, Сырдарияның төменгі ағысын бойлай Амударияның жағалауына дейін барады. Міне, қарақалпақтардың Сырдария мен Амударияның төменгі ағысына көптен келе бастағаны да осы кез болатын. Осы күнгі қарақалпақ территориясында тұратын қазақтардың бірқатары сол дәуірде, бас кезінде бұл өңірге қарақалпақтармен бірге Сыр бойынан ауып келіп орналасқан. Әрине, революциядан кейін 20-30 жылдарда да бірқатар Сыр қазақтарының қарақалпақ жеріне қоныс аударғаны белгілі. Бірақ бұлар сан жағынан онша көп емес.

⁸ Даниловский Г.И. Описание Хивинского населения в Хивинском ханстве. ЗИРГО. СП. Кн. У. 1851.

⁹ История Казахской ССР. –Алма-Ата, 1957. Т. 1. Б. 234.

Сыр өңірін көп заман бойы мекендеп келген қарақалпақтардың Хорезм ойпатына ығысуының жоңғар шапқыншылығынан басқа тағы бір үлкен себебі бар. Ол – Кіші жүз ханы Әбілқайырдың көрсеткен қысымшылығы. Әбілқайырдың өктемдігіне мойын ұсынғысы келмеген бір қатар қарақалпақ рулары Хиуа ханынан қоныс сұрауға, Хиуаның қол астына өтуге мәжбүр болды. Бұл туралы Т.А.Жданко: «Сырдарияның орта ағысын жоңғарлардың басып алуы – XVIII ғасырда-ақ жоғары, төменгі делінетін екі топқа бөліне бастаған қарақалпақ жұртының арасындағы жіктелісті біржола баянды етті»¹⁰, - деп жазды. Осы кезден бастап Сырдария мен Амударияның төменгі ағысында, Кіші жүз қазақтарымен бірге қарақалпақтар да мекен тепті. Бұған дейін қарақалпақтардың негізгі қонысы – Сыр бойындағы Жаңадария, Қуандария аталатын жерлер болатын. Бұл жер қазір Қазақстанның Қызылорда облысының территориясына кіреді. 1740 жылдың 7 октябрінде поручик Гладышев пен геодезист Муравин орыс мемлекетінің тапсыруымен Сырдарияның төменгі ағысындағы елге билік жүргізуші қазақ ханы Әбілқайырға арнайы келіп, бұл ел туралы өздерінің көргендерін былай деп баяндады: «Кіші жүз ханы Әбілқайыр Сырдарияның арғы түсындағы Кіші Қуандария, Адаматы өзендерінің екі бетінде де қарақалпақтар тұрады. Олар өзен, көлдерге жақын қоныстанған»¹¹.

Сырдарияның Аралға жақын төменгі ағысында XIX ғасырдың басында Хиуа хандығы қаратып алған Арал өзбектері тұратын. Кейін осы Арал жағалауын билеуші Хиуа хандығы мен қазақтың Әбілқайыр билеген Кіші жүз руы арасында қарым-қатынас күшейді. 1740 жылы Әбілқайырдың үлкен баласы Нұралы әкесінің жәрдемімен Арал жағалауына хан болып сайланады¹². Оның қарамағына қазақтармен бірге Арал өзбектері де кіреді.

¹⁰ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Труды института этнографии. Нлвая серия. –М.-Л., 1950. Т. IX. Б. 136.

¹¹ Гладышев и Муравин. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1941 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравином. СПб., 1851. Б. 1.

¹² Сонда. Б.1.

Хиуаның бұрынғы ханы Ильбарыс 1740 жылы ноябрьде Нәдір шахтың қолынан қаза табады да, өзбектер хандыққа Әбілқайырды шақырады. Әбілқайырдан кейін де бұл өңірге бірнеше қазақ хандары билік жүргізді. Олар да кейде басқа халықтардан шыққан билеушілер алмастырып отырды. Бұдан бұл өлкенің қазақ, өзбек, қарақалпағы саяси жағынан біртұтас ел болып, мәдени, шаруашылық жағынан көп дәуір бойы ауылы- аралас, қойы- қоралас отырғаны көрінеді.

Амудария мен Сырдария аралығындағы және Арал жағалауындағы қазақ, өзбек халықтарының саяси, шаруашылық хал-жағдайы жаңа кезеңге дейін осылай болып келді. Бұл фактілерден біз Хорезм ойпатында тұратын қазақтардың Хорезмге ауыспастан бұрын да қарақалпақтармен, Арал өзбектерімен көршілес, аралас отырғандығын көресіз.

XIX ғасырдың басында Арал теңізінің батысында, солтүстігінде, шығысында тұратын Кіші жүз қазақтары ақырындап Хиуа және Қоқан халықтарына ығысып жақындай бастады. Оның себебі көшпелі елдің экономикасының басты тірегі – малдың жайылымдық қамы болатын. Ал Сырдария, Қуандария, Жаңадария, Қызылқұм тәрізді жайылымдар мен Арал теңізінің солтүстік және солтүстік – батыс жағалаулары Үстірттің жалпақ даласы ол кезде Хиуа, Қоқан хандығы иелігінде болатын. Бұл жерлер XIX ғасырдың бас кезінде, шын мәнісінде, әлі бос жатқан, игерілмеген жерлер еді. Бұл жерлерді тек Россия қол астында тұратын қазақтар ғана керек кезінде көшіп келіп, пайдаланып отыратын. Дариялардың қойнауларын, жайылмаларын, сағаларын және Арал теңізінің жағалауын, Қызылқұмды малдың қысқы қонысын жасау қазақтар үшін тиімді еді. Өйткені бұл жерлер от, қамысты, шөпті болып келеді. Ал Үстірт болса, - малшылардың жазғы жайылымына таптырмайтын жер. Осы кезден бастап бұл өңірге бірқатар қазақ ауылдары көшіп келіп орнығып, мал жайылымын жасады.

XVIII ғасырдың 40-жылдарында бұл жердегі халықтың көбі Сырдария жайылымын мекендейтін. Бұл араға кейінірек солтүстік Аралдан біраз Кіші жүз рулары көшіп келісті. Алайда Сырдария, Қуандария, Жаңадария және Қызылқұм бойындағы жайылымды жерлерде тұрған халықтың негізі қазақтар болды.

Қазақтардың біразы ол кезде осылайша Орта Азия хандықтарының территориясына жақын орналасқан болатын. Сөйтіп, XIX ғасырдың басында бұл жердің қазақтары екі оттың ортасында қалғандай күйге ұшырады; бір жағынан, Хиуа хандығының, екінші жағынан, Қоқан хандығының алма-кезек тонап, талауына ұшырады. Арал бойы қазақтарының Хиуа хандығы қол астына енуінің екінші факторы – осы болатын. Хиуа хандығының агрессивтік әрекеті Жаңадария, Қуандария, Сырдарияның төменгі ағысы, Үстірт және Маңғыстау қазақтарын шарпыса, Қоқан хандығының агрессивтік әрекеті Сырдарияның төменгі бойын, Қызылқұмды қамтыды. Міне, осыдан бастап Хиуа және Қоқан хандықтарының жаулап алу саясаты басталып, жазықсыз халықтардың (қазақ, қарақалпақтарды талан-таражға, зорлық-зомбылыққа ұшыратты. Бұл сияқты істер, әсіресе Хиуа хандары: Мұхаммед Рахым (1809-1822) сияқты хандар тұсында болды. Бұл туралы орыс тарихшыларының еңбектерінде анық айтылған. Мәселен, С.Зыков өткен ғасырдың 60-жылдарында былай деп жазды: «Тек пайда табуды ғана мақсат тұтқан қоқандықтардың аты адам айтқысыз шайқастармен, жыртқыштық қуғын-сүргінмен, талан-тараж, зорлық-зомбылықпен шықты»¹³. Автор одан әрі қарай былай деп жазады: «қоқандықтар қолына түскен қазақтарға бекініс ішіндегі мал қораларын тазарттыратын. 1818 жылы қоқандықтар Жаңадарияның бойымен оңтүстікке ығыса бастаған қазақтарды сусыз кептіру еді»¹⁴.

¹³ Зыков С. Очерк утверждение Русского владычества на Аральском море и реке Сыр-Дарье с 1847 по 1862 гг. // Морской сборник. - , 1962. -№б. –Б. 308.

¹⁴ Зыков С. Сонда, Б. 302.

Л.Мейердің жазғандарында сол кездегі қоқандықтардың әрекеті туралы мынадай деректер бар: «1833 жылы қоқандықтар шөмекейлерді талан-таражға ұшыратты – олардың 800 түйесін, 150 жылқысын, 6000 қойын тартып алды. Ақмешіт бектерінен көп қысымшылығының негізінде көптеген қазақтар Хиуа хандығының қол астына өтіп кетеді де, бірқатары құмда далада көшіп-қонып, әр жаққа бытырап тарап кетеді¹⁵. Осы секілді ұзақ талан-тараж, қан төгістен кейін 1811 жылы Мұхаммед-Рахым әуелі Арал теңізі жағалауын, сонан кейін Жаңадария қазақтары мен қарақалпақтарын өзіне қаратып алады. Сосын барып, жергілікті халықтардың күшін пайдаланып, Сырдария бойындағы қазақтарға шабуыл жасады. Осындай шапқыншылықтан құтыла алмаған Сырдария, Үстірт, Маңғыстау жерлеріндегі қазақ рулары амалсыздан Хиуа хандығының үстемдігін мойындай бастайды.

Хиуа хандығының көп жылдарғы созылған шабуылының нәтижесінде XIX ғасырдың бірінші жартысында көптеген қазақтар Хиуа қол астындағы жерде қоныстанып қалды. Хан Мұхаммед-Рахымның дәуірінде Хиуа жерінде 29000 үй қазақ болды. Олар Дәуғара қонысында, Жағадарияның солтүстік бетінде Есеншағыл және Қызмараққан жаманның маңында да тұрды..

Хиуа қол астына ауып келген қазақтардың бірі кейін Амударияның бойындағы жаға қоныстарында біржола қалып қойды. Хиуа қол астындағы қазақтар мен қарақалпақтар кейін Хиуадан гөрі Ресей мемлекетіне қосылуды мақсат етті. Мұны сезген Хиуа ханы қазақ, қарақалпақ феодалдарының көмегіне сүйеніп, орыс бекіністерінің маңына қоныс аударуға ұмтылған қазақ ауылдарының жолын бөгеу шарасына кірісті. 1847 жылы хиуалықтар Қуандарияның басына бөгет салады. Ондағы көздегені – қазақтарға жағдай тудырғансып, оларды хан игілігіндегі жерден сыртқа шығармаудың қамы болатын.

¹⁵ Даниловский Г.И. Описание Хивинского ханства –СПб.: Зирго, 1851. Кн. V.

Бұл сияқты әрекеттерімен Хиуа хандығы көшпелі қазақтардың орыс мемлекетіне өтуін тоқтата алмады. Қазақтар Ново-Александровск, Раим, Форт Казалинскіге қашып кете берді. Сонан кейін хиуалықтар тура қазақтарды тонауға, асуға, атуға шықты. Мысалы, 1847 жылы 20 августа Хиуа султаны Хожанияздың басқаруымен Жаңақала бекінісінде, қазақ сұлтандары Жаңғазы Шерғазиев пен Ермұхаммед Қасымов та бар, Сырдың оң жағасына өтіп мыңдаған қазақ үйін талап, қолға түскен қариялар мен жас балаларды суға тастап өлтіреді. Жанхожаның төрт батырын қолға түсіріп, өлтіріп жібереді. Сол сияқты Үстірттегі, Ново-Александровскідегі тыныш жатқан қазақ ауылдарына қарулы күшпен шабуыл жасап, тонап, қырып кетеді¹⁶. Осы сияқта шабуыл, атыс, шабыс 1873 жылғы Хиуа хандығын орыс армиясы жаулап алғанға дейін жалғаса береді. Сөйтіп, 1873 жылы 12 августа Хиуа мен Ресей арасында келісім жасалып, Амударияның оң жақ бөлігі тегіс Россияға қарады да, сол жақ бетінде вассалды Хиуа хандығы қалды. Осылайша хандықтың екіге бөлінуіне байланысты оның халқы да бөлінді. Қазақтардың негізгі бөлігі дарияның оң жағында, Амудария отделінде, Россия қарамағында қалды. Дарияның сол жағындағы сол кездегі қазақтар туралы: «XIX ғасырдың аяғында Амударияның сол жақ жағалауындағы көне Үргеніш, Хожелі, Қоңырат қалалары маңында тұратын 17610 қазақ болды¹⁷ деген дерек бар. 1912-1913 жылғы көшіп-қондыру басқармасының санағы бойынша Амудария отделінде және оның болыс, ауыл бөлімдерінде 8227 шаңырақ немесе 49362 адам болған¹⁸. Мұның бәрі дерлік қазақтар еді. Хиуа хандығының Амудария отделінің қазақтары патша чиновниктерінің қанауында болды, ауыр салық, салғырт төлеп тұрды, феодалдық саудасаттықтың, саяси правосыздықтың зардабын шекті. Хиуа хандығының

¹⁶ Манишев А. Путешествие по Киргизским степям и Туркманстанскому краю. –СПб., 1896. Б. 19.

¹⁷ Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX начало XX вв. См.: «Материалы и исследования по этнографии каракалпаков». –М., 1958. Т. III. Б. 215.

¹⁸ Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Аму-Дарьинском отделе Сыр-Дарьинской области. Таблицы. –Ташкент, 1915. –вып. 2. Б. 382.

Амудария бойлап тек жаңа кезеңде ғана өмірлік бұғаудан босады. Қанаушылар мемлекеті жойылып, жаңадан жұмысшы шаруа, диқандар өкіметі құрылды. Ал Амударияның сол жақ бетіндегі вассалды Хиуа хандығы 1920 жылы жойылып, мұнда Кеңес өкіметі орнады.

Жоғарыда келтірілген тарихи деректерден біз бұл өлке қазақтарының қарақалпақ, өзбек, түрікмен халқымен көп заман бірге өмір сүріп келгенін көреміз. Соның нәтижесінде бұл өлке қазақтары біраз тілдік, этнографиялық ерекшеліктерге ие болған. Мұндағы қазақтардың тіліне әсіресе қарақалпақ тілінің әсері өте мол тиген. Айтып өткеніміздей, қарақалпақтар мен ол өлкеде тұратын қазақтар басқалардан гөрі территориялық, әкімшілік, экономикалық, мәдени жағынан көбірек байланыста болды. Бұл жердің қазақтарының тіліне басқа тілдердің әсері тиюінің екі жағдайын көрсетуге болады. Біріншісі – жергілікті қазақтардың қарақалпақ, өзбек, түрікмендермен тікелей шектесіп, аулы аралас, қойы қоралас отыруы нәтижесінде кірген сөздер мен тілдік құбылыстар. Екіншісі – басқа тілдердің бұл сөйленіске тікелей емес, оларға шектес қазақ тілінің басқа диалектілері, сөйленістері арқылы өтуі. Бұған сөйленістің өзбек, ұйғыр, кейде татар тілдерімен байланыстылығы жатады. Сөйленіске өзбек тілінің кей элементі шектес жатқан оңтүстік сөйленістері арқылы өтсе, татар, башқұрт тілдерінің әсері оның солтүстік батысында жатқан қазақ тілінің өзге сөйленістері де әр түрлі тарихи жағдайларға байланысты белгілі мөлшерде қарақалпақ өзкесінде тұратын қазақтар тілінде өз іздерін қалдырды. Ол іздер қазір зерттеліп отырған сөйленісте фонетикалық, грамматикалық, лексикалық тұрғыдан көрінеді. Өзіне тән осы сияқты ерекшеліктерінің болуы – Қарақалпақстанда тұратын қазақтар тілін өз алдына дербес диалектілік бөлшек, яғни дербес сөйленіс деп қарастыруға мүмкіндік береді. Өзге тілдің әсері көбірек сезілетін болғандықтан, бұл сөйленісті өтпелі (переходный), яғни аралас сөйленіс деп атауға болатын сияқты. Өйткені мұндағы жергілікті ерекшеліктердің көбі - өзге тілдің

элементі. Мұндай сөйленіске тән белгі – «басқа тілден жергілікті халықтың бір бөлігіне ауысып, басқаларына тарамаған тіл ерекшелігінің болуы»¹⁹. Мұндай ерекшелік басқа халықтармен аралас, қоныстас отырудан туады. Міне осы жайларды ескерсек, бұл сөйленісті зерттеудің жалпы өтпелі сөйленістің проблемасымен байланысты теориялық, практикалық мәселелерді шешуде аз да болса пайдасын тигізуі мүмкін екенін түсіну қиын емес.

Хорезм ойпаты қазақтарының тарихы, этнографиясы, этникалық тобы және тілінің ерекшелігін жинау, зерттеу мәселесі тиіп-қашып болса да ХХ ғасыр 40-жылдардан-ақ қолға алына бастаған-ды. Мұны біз 1947 жылы аспиранттар Ж.Аралбаев пен Қ.Бердімұратовтардың жинаған материалдарына сүйеніп айтып отырмыз. Кейін бұл материалдар 1960 жылдан кейін Қазақ Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкерлері Ә.Құрышжанов, С.Омарбеков, Қ.Өмірәлиев, О.Нақысбеков, Б.Ысқақов, А.Махмұтовтар арнайы экспедицияға шығып, Қарақалпақстанда тұратын қазақтардың тарихына, этнографиясына, ауыз әдебиетінің материалдарына және тілінің ерекшеліктеріне байланысты көптеген материалдар жинастырды. Солардың негізінде бір-екі газет, журналдық мақалалар жарық көрді²⁰. Бұл мақалаларда Қарақалпақстанда тұратын қазақтар тілінің ең басты деген диалектілік ерекшеліктері жөнінде сөз болады. Бірақ қарақалпақ өлкесін қоныс еткен қазақтардың тілін монографиялық тұрғыдан зерттеген көлемді еңбек жазылмағаны мәлім.

Бұл еңбектің жазылуына негіз болған материалдар – 1960 жылға дейінгі Қазақ Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жинастырған материалдары, сонымен қатар 1961, 1962, 1963, 1964

¹⁹ Кеңесбаев І., Мусабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1962. Б. 128.

²⁰ Құрышжанов Ә., Махмудов А. Қазақ тілі тарихы менен диалектологиясының изертленіуі хаққында // Совет Қарақалпақстаны. –Нөкис, 1960, 16 август; Құрышжанов Ә. Қарақалпақ АССРында тұратын қазақтардың тіліндегі кейбір «ерекшеліктер». Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері. 5-шығыуы. - , 1963. Б. 151.

жылдардағы Қарақалпақстанда төрт рет болған экспедиция материалдары. Бұған қосымша ӨзССР Ғылым академиясының Қарақалпақ филиалының Диалектология және тарих бөлімінің жинастырған материалдары пайдаланылды. Автор 1962, 1963 жылдары Қарақалпақ филиалының тарих және этнография бөлімі экспедициясының материалдарынан да аздап пайдаландық.

Біз зерттеу жұмысымызда Қарақалпақстанның солтүстік – батыс аудандарындағы қазақтардың ең жиі орналасқан колхоздарын, совхоздарын, ауылдарын толық қамтиды деуге болады.

Осының бәрі салыстырылып, сараланғанда Қарақалпақ өлкесінің солтүстік – шығыс аудандарының (Тақтакөпір, Мойнақ, Кегейлі, Шымбай, Қоңырат) тұрғындары тілінде кездесетін диалектілік ерекшеліктердің сипаты жағынан да, көлемі жағынан да біркелкі еместігі байқалады. Яғни олардың бірқатар көріністері тілдің фонетикалық жүйесі шеңберінде көрінсе, кейбір ерекшеліктері жергілікті халық тілінің лексика және грамматика салаларынан көрінеді.

Жоғарыда келтірілген деректерге қарағанда, бұл өлкедегі қазақтардың қарақалпақ, өзбек және түрікмендермен көп уақыттардан бері ауылы аралас, қойы қоралас бірге тұрып келе жатқанын байқаймыз. Әрине, бұндай ұзақ бірге тұрудың нәтижесі бірінші кезекте тілдік фактілерден байқалады. Осы күнгі шығып жатқан ғылыми еңбектердің деректеріне қарағанда қарақалпақ, қазақ, өзбек және түрікмен тілдерінің бір-біріне игі әсері айтылып жүр²¹.

Туыс тілдердің бір-біріне әсерін әлі де дәлірек анықтай түсу, олардың алдағы уақыттағы жағдайларына шолу жасау диалектология саласынан жазылатын еңбектердің бірден бір басты міндеті болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

²¹ Аразкулиев С. Гарагалпагыстан АССР-нің Дөртгул районындағы түркмен гаплешиклери. –Ашхабат, 1961.

1. Каримов И. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. Т. 2008
2. Аманжолов С. Вопросы диалектологий и историй казахского языка.
3. Бекетов Б.Қарақалпақ қазақтарының тілі. А. 1992
4. Жұбанов Қ.Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А. 1996
5. Доспанов О., Құттымұратова Ы. Диалектологиядан әмелий жұмыслар.
Н. 2009